

ТЮТЮНОВО-МАХОРКОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена аналізу тютюново-махоркової промисловості Чернігівської губернії в кінці XIX – на початку XX ст., який стає підґрунтям для подальшого вивчення історичних умов становлення та розвитку тютюново-махоркового виробництва у Наддніпрянщині у XVIII – на початку XX ст. Подано історичний опис першої тютюново-махоркової мануфактури у м. Охтирка. Наведено статистичні дані про посівні площі тютюну та кількість виробленої продукції упродовж 1868–1914 рр. Розкрито і проаналізовано основні причини підйому та спаду тютюнової промисловості в даний період. Представлено звіт про товарний рух тютюну через станції Курсько-Київської залізниці. Описується процес виготовлення тютюнової продукції в залежності від якості тютюну та сегменту ринку. Встановлено основні причини повільної механізації фабричного процесу.

Ключові слова: тютюн, тютюнова галузь, мануфактура, фабрика, механізація, Чернігівська губернія.

Промисловість є невід’ємним показником рівня розвитку того чи іншого суспільства. Якщо різні галузі виробництва так чи інакше стають об’єктами досліджень науковців, то тютюново-махоркова промисловість залишилась осторонь глибокого вивчення.

Основна мета статті полягає у висвітленні розвитку тютюново-махоркового виробництва у Чернігівській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор ставить перед собою завдання проаналізувати стан розвитку цієї галузі промисловості в означений період.

Проаналізувавши історичні джерела, можна зазначити, що цій темі присвячено не так вже багато досліджень. Найбільш широко вона представлена в роботах О. Заєць [1], М. Москалюк [2], І. Гуржій [3], Л. Мельник [4], О. Парасунько [5], проте вони стосуються окремих аспектів історичних умов появи та модернізації тютюново-махоркового виробництва. Вивчення розвитку цієї галузі на прикладі Чернігівської губернії, як частини Наддніпрянщини, важливе для усвідомлення сучасного стану промисловості та передбачення майбутнього при нових трансформаційних процесах в економіці нашої держави.

На українських землях тютюн з’явився у середині XVII ст. Вирощувати та широко вживати його почали запорізькі козаки, запозичивши цей промисел від кримчан [6; 12, с. 550]. Цьому сприяв і досить м’який клімат України.

Вживання тютюну набирало популярності, разом із цим і зростала контрабанда цього товару. Незаконне виробництво продукції заважало російській економіці, тому Петро I видав указ від 1 лютого 1697 р., за яким дозволялась торгівля та вільне вживання тютюнових виробів одночасно із запровадженням сплати податків за кожен фунт тютюну від 5 до 15 коп.

Монополія на виробництво тютюну на початку XVIII ст. належала англійській тютюновій компанії. Термін контракту з англійцями спливав 1718 р. Петро I,

який не бажав більше платити іноземцям, наказав започаткувати створення власного виробництва тютюну, яке б задовільнило потреби внутрішнього ринку.

На Лівобережжі відкрити першу тютюнову мануфактуру вирішили в Охтирці, адже місцеве населення на той час уже культивувало городницький тютюн, який прийшов на ці землі разом із переселенцями з заходу [7, с. 328].

Для налагодження процесу вирощування та виробництва власної тютюнової продукції, виникла необхідність у залученні закордонних спеціалістів. Тому, за допомогою посла в Амстердамі Соловійова, було найнято на службу голландського майстра тютюнової справи Жана Жизи. У 1717 р. він зробив пробу місцевого тютюну і приступив до роботи [7, с. 328–329].

Відповідно до указу Петра I, на початку 1718 р. київським губернатором Д. Голіциним був даний припис охтирському полковнику і бригадиру Ф. Осипову щодо обрання підходящої місцини та будівництва промислової будівлі державним коштом. Крім того, рекомендувалося виготовити та налаштувати потрібне оснащення для вирощування та якісної обробки тютюнової продукції. Як результат, у 1718 р. у Охтирці з’явилося одне з перших промислових підприємств у вигляді тютюнової мануфактури із повним технологічним циклом виробництва [7, с. 328]. Підприємство знаходилося в центральній частині міста. До його складу входило 9 амбарів і навісів для приготування та захисту сировини, контора й житлові приміщення з парканами, устаткування для обробки та пакування тютюнової продукції.

Тютюнова галузь у даний період без державної підтримки та за відсутності реформ функціонувала неефективно. Стрімкий розвиток тютюнового виробництва розпочався після відміни кріпосного права у 1861 р. 1861–1914 роки на українських землях відзначилися технічними перетвореннями, наслідком чого стало швидке заміщення мануфактурного виробництва та міських ремесел на фабричне виробництво. Реформування суспільно-економічного життя у 1860-х рр. сприяло також різкому збільшенню кількості вільнонайманих людей. У складі Російської імперії українські губернії були залучені до сировинної бази та міжнародної торгівлі.

Основною рисою промислового тютюнового виробництва на теренах тогочасної України був його нерівномірний розвиток в різних регіонах. Наприклад, у 1865 р. українські губернії налічували 109 фабрик, що виробляли товару на 1,6 млн. крб. За 10 років їх кількість впала до 90, а вартість виробленої продукції навпаки збільшилась до 5,9 млн. крб. У 1885 р. число фабрик зросло до 114, обсяг продукції підвищився до 19,2 млн. крб. У 1895 р. у межах українських губерній відбувся спад тютюнової галузі. 72 працюючих підприємства виробили товарів на 7,7 млн. крб. [3, с. 41]. Загалом, нерівний розвиток галузі був спричинений її недомінуючим положенням у переробній промисловості. При цьому пріо-

ритетними були цукрове, винокурне і борошномельне виробництво.

Поряд із невеликими тютюновими виробництвами на українських землях існувало чимало промислових фабрик, як от: заснована братами Когенами у Києві, Зарицьким у Черкасах, Римаренком у Ромнах, Дурунче в Полтаві. Деякі з них налічували більше 200 працівників.

Протягом 1868–1896 рр. посів тютюну в губерніях збільшився удвічі. Зростала площа насаджень і у Чернігівській губернії: у 1862 р. – 6159 десятин, у 1864 р. – 12689, у 1869 р. – 30388. Загальна площа під тютюн за цей період зросла утричі – з 4456 до 13645 десятин [8, с. 59]. На Чернігівщині тютюн був представлений наступними основними сортами: махорка, рубанка, ніжинські корінці, камергерський. Всі вони були нижчого гатунку. Окремі поміщики (Лизогуб, Кониський, Свічин) культивували американський тютюн вищого гатунку або вергинку [8, с. 59].

У Чернігівській губернії продаж тютюнових виробів здійснювався безпосередньо на місці. Купувати тютюнові вироби мали змогу купці з інших міст, які приїздили самостійно або присилали довірених осіб. Продукцію продавали посередники (селяни чи євреї). Вони об'їжджали села та займалися скупкою сировини у виробника. Потім її здавали до тютюнових центрів торгівлі: Ніжина, Сосниці, Мени, Білої Вежі.

Відомості Чернігівського губернського акцизного правління дають нам можливість дізнатися про тогочасні обсяги реалізації тютюну. Так станом на 1 липня 1891 р. у губернії на залишку від продажу лишилося тютюну вищого гатунку – 3751 пудів 27 фунтів; нижчого, зокрема махорки, бакуну, швіценту – 2608 пудів 8 фунтів [9, арк. 3].

У пореформений період в імперії Україна посідала перше місце за кількістю вирощуваної тютюнової продукції. Ця частка становила 50–60%, інколи досягла значення більше 70% від загального збору тютюну.

Саме український тютюн експортували на ринки інших країн. У окремо взяті періоди експорт тютюнової продукції мав наступні показники: у 1861–1865 рр. – 133 тис. пудів; 1866–1870 рр. – 132; 1871–1875 рр. – 249; 1876–1880 рр. – 271; 1881–1885 рр. – 251; 1886–1890 рр. – 281; 1891–1895 рр. – 255; 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів [9, арк. 197 зв.]. Доставляли український тютюн до Північної Європи через портові міста (Санкт-Петербург, Рига).

Сорти тютюну, які вирощувалися на Чернігівщині, високо цінувалися на імперських теренах. Так, конотопський тютюн замовляли великоросійські губернії та Сибір; сосницький – Рига, західні губернії і Польща; борзненський – Москва і великоросійські губернії; ніжинський – Рига, Вітебськ, Могильов, Динабург та Бобруйськ; ковельський – Бердичев, Ніжин, Васильків, Київська губернія [2, с. 10]. Інформація про обсяги транспортування тютюну через гілку Курсько-Київської залізниці подаємо у таблиці 1 [2, с. 11].

Таблиця 1.

Товарний рух тютюну через станції Курсько-Київської залізниці					
Відправлено			Прибуто		
Станція	тис. пуд.	у %	Станція	тис. пуд.	у %
Ніжин	837,7	71,2	Ніжин	22	72,3
Бобровиця	81,5	6,9	Конотоп	3,75	12,3
Конотоп	72,7	6,2	Бахмач	2,25	7,4
Бахмач	56,2	4,8	Бровари	1	3,2
Плиски	44	3,7	Бобровиця	0,75	2,4
Носівка	37,7	3,2	Плиски	0,25	0,8
Крути	32,5	2,8	Носівка	0,25	0,8
Бобрик	10,2	0,9	Крути	0,25	0,8
Бровари	3,5	0,3	Бобрик	–	–
Всього:	1176	100	Всього:	30,5	100

Першість у промисловому виробництві тютюнових виробів кінця XIX ст. належала Київській, Катеринославській, Полтавській та Харківській губерніям, останнє місце займала Чернігівська. Основною причиною гальмування галузі тут стали положення акцизного статуту, згідно із якими закупівлею листового тютюну займалася невелика кількість фабрикантів. Це монополізувало ринок тютюну, усунуло вільну конкуренцію і штучно знизило ціни на сировину. Так, якщо у 1911 р. посіви тютюну в 6-ти губерніях становили 26080 дес., то вже у наступні роки площа, засаджена тютюном, почала невпинно зменшуватись. У 1912 р. вона склала 23663 дес., відповідно у 1913 р. – 18786 дес. і станом на 1914 р. становила 16337 дес. Зі зменшенням посівних площ зменшувався і збір тютюну. У 1911 р. його зібрали 3273 тис. пудів, у 1912 р. – 3426 тис. пудів, 1913 р. – 2803 тис. пудів, на 1914 р. збір упав до 2018 тис. пудів [10, арк. 97–98].

Із зменшенням обсягів сировини у Чернігівській губернії почала різко скорочуватись і кількість тютюнових фабрик. Ця тенденція була характерною для всієї Російської імперії: у 1906 р. їх налічувалось 280, у 1910 р. – 237, у 1914 р. залишилося 206. Так само на Лівобережній Україні чисельність фабрик зменшилася з 28 до 23, на Правобережжій – з 49 до 26, на півдні України – з 38 до 22. Причиною такого зменшення фабрик упродовж 1911–1914 рр. було, крім іншого, і зниження попиту на вироблену продукцію.

Маємо зазначити, що зменшення тютюнових фабрик не вплинуло на частку готової продукції, яку отримувач споживач. Навпаки, у період із 1911 до 1914 рр. виготовлення тютюнових виробів зросло з 5721 до 7250 тис. пудів. Причиною такого збільшення стала ліквідація невеликих мануфактур за рахунок збільшення фабричного виробництва.

Разом із тим технологія виробництва цигарок мала деякі недоліки. Для того, щоб не стертися у порошок масу, тютюн повинен бути вологим. Техніка ж не витримувала підвищеної вологості та швидко псувалася. Ме-

ханічний процес виготовлення використовувався тільки для вироблення дешевої, низькосортної тютюнової продукції. Цигарки середньої якості робили, як і раніше, ручним способом: бралася трубка, в яку вставляли тютюн, потім її закривали та за допомогою спеціально підбраного стрижня заштовхували у гільзу. Ще більшої майстерності вимагала ручна обробка тютюну, яка використовувалася під час роботи із якісними та вищими сортами: тютюн засипали в гільзу, розтираючи у долонях, надлишок прибирали ножицями, потім гільзу заклеювали клейстером [11, с. 727–728].

Промисловий переворот у тютюновій галузі гальмувала ще і дешева робоча праця жінок та дітей. Лише у кінці XIX ст. почалася механізація процесу виробництва, коли стали з'являтися парові та газові двигуни. Але решта процесів, як і раніше, робилась вручну, на противагу цукрової та борошномельній галузям, які механізувалися швидшими темпами.

Проте, незважаючи на всі умови, труднощі та перешкоди, за короткий проміжок часу тютюнова промисловість пройшла шлях від вільної конкуренції до великих монопольних об'єднань, які впливали на економіку відповідних регіонів. Становлення тютюнової галузі сприяло загальному розвитку й економічному зростанню промисловості у Чернігівській губернії та спричинило відповідні зміни у землеробстві.

Для вивчення історичних умов становлення та розвитку тютюново-махового виробництва у Наддніпрянщині у XVIII – на початку XX ст. у процесі наступного студіювання буде доречним проаналізувати та порівняти розвиток тютюнової промисловості в окремо взятих українських губерніях.

ПОСИЛАННЯ

1. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. // О. Заєць // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 58–65.
2. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 6–12
3. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
5. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О.А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с.
6. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях и Старинные земские соборы / Н.И. Костомаров. – 3-е изд. – СПб., 1887. – 428 с.
7. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Х., 1964. – 234 с.
8. Вобль К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР: (до освобождения крестьян 1861 г.) / К.Г. Вобль. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с.
9. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
11. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В.Я. Добровлянского, А.В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
12. Сторожев В.Н. Древность малороссийского табаководства / В.Н. Сторожев // Киевская старина: еженеделный исторический журнал. – 1890. – Т. XXIX, июнь. – С. 549–551.

Свыстун А.В. Табачно-маховочная промышленность Черниговской губернии в конце XIX – в начале XX вв.

Статья посвящена анализу табачно-маховочной промышленности Черниговской губернии в конце XIX – в начале XX вв., который становится основой для дальнейшего изучения исторических условий становления и развития табачно-маховочного производства в Надднепровье в XVIII – в начале XX вв. Подается историческое описание первой табачно-маховочной мануфактуры в г. Ахтырка. Приведены статистические данные о посевных площадях табака и количестве произведенной продукции в течение 1868–1914 годов. Раскрыты и проанализированы основные причины подъема и спада табачной промышленности в данный период. Представлен отчет о товарно-транспортном перемещении табака через станции Курско-Киевской железной дороги. Описывается процесс изготовления табачной продукции в зависимости от качества табака и сегмента рынка. Установлены основные причины медленной механизации фабричного процесса.

Ключевые слова: табак, табачная отрасль, мануфактура, фабрика, механизация, Черниговская губерния.

Свыстун О.В. Tobacco industry in the Chernihiv province during the late nineteenth and early twentieth centuries

The article is devoted to the analysis of the tobacco industry in the Chernihiv province in the late XIX – early XX centuries, which becomes the basis for further study of the historical conditions of formation and development of tobacco production in Naddniprovia in the XVIII – early XX centuries. The historical description of the first tobacco factory in the town of Akhtyrka is served. The statistical data on tobacco sown areas and the number of products produced during the years 1868–1914 are given. The main reasons for the rise and fall of the tobacco industry in this period are disclosed and analyzed. A report was presented on the movement of tobacco through the stations of the Kursk-Kyiv Railway. Describes the process of manufacturing tobacco products, depending on the quality of tobacco and market segment. Established the main reasons for the slow mechanization of the factory process

Key words: tobacco, tobacco industry, manufactory, factory, mechanization, Chernihiv province.

11.03.2019 р.

УДК: 666.7–027.1(477.52/53)«191»

О.О. Белько

РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА БУДІВЕЛЬНОЇ КЕРАМІКИ НА СМІЛЯНСЬКОМУ ЧЕРЕПИЧНОМУ ЗАВОДІ РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЛТАВЩИНІ (ПОЧАТОК XX ст.)

Стаття присвячена реалізації заходів Полтавського губернського земства по розвитку виробництва вогнетривкого будівельного матеріалу на прикладі діяльності Смілянського черепичного заводу.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, губернська управа, фінансова підтримка земства, Смілянський черепичний завод, Роменський повіт.

Впровадження в життя заходів Полтавського губернського земства з вогнетривкого будівництва на межі XIX–XX століть здійснювалось цілеспрямовано. Його активні дії як організаційні, так і фінансового спрямування, мали позитивні наслідки. Досвід органів земського самоврядування у визначенні пріоритетних соціально-економічних напрямів діяльності і планомірної їх реалізації потребує вивчення. В історіографічному плані